

Medycyna w Kraju Warty

Medycyna w Kraju Warty

UNIwersytet Łódzki

Instytut Filologii Germańskiej, Zakład Niemcoznawstwa

Universität Ulm

Institut für Geschichte, Theorie und Ethik der Medizin

Uniwersytet Medyczny w Łodzi

Zakład Mikrobiologii, Genetyki i Immunologii Doświadczalnej

Medycyna w Kraju Warty

Redakcja naukowa
Krystyna Radziszewska, Florian Steger
przy współpracy Aleksandry Góralczyk-Bińkowskiej

 WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2026

Krystyna Radziszewska (ORCID: 0000-0002-6508-9742)
Uniwersytet Łódzki, Wydział Filologiczny, Zakład Niemcoznawstwa
90-236 Łódź, ul. Pomorska 171/173

Florian Steger (ORCID: 0000-0001-8108-1591)
Universität Ulm, Institut für Geschichte, Theorie und Ethik der Medizin
Oberberghof 7, 89081 Ulm

RECENZENCI

Hans-Jürgen Bömelburg, Isabel Röskau-Rydel

REDAKTOR INICJUJĄCY

Urszula Dzieciatkowska

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Piotr Pietrych

PROJEKT GRAFICZNY

Elżbieta Kiełczykowska

SKŁAD I KOREKTA TECHNICZNA

Elżbieta Pich

© Copyright by Authors, Łódź 2026

© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2026

Publikację sfinansowano ze środków Funduszu na rzecz Nauki Polskiej
w ramach nagrody Copernicus 2022 dla Krystyny Radziszewskiej

**Fundacja na rzecz
Nauki Polskiej**

ISBN 978-83-8445-079-6
e-ISBN 978-83-8445-080-2

<https://doi.org/10.18778/8445-080-2>

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.12107.26.0.K
Ark. wyd. 15,3; ark. druk. 20,5

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-237 Łódź, ul. Jana Matejki 34A
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 635 55 77

Spis treści

Krystyna Radziszewska, <i>Wprowadzenie</i>	7
Marcin Orzechowski, Florian Grafl, Florian Steger, <i>„Eutanazja” pacjentów szpitali psychiatrycznych w Łodzi i okolicach w latach 1939–1945</i>	15
Magdalena Sara Guschlbauer, <i>Nazistowskie zbrodnie eugeniczne w polskiej kulturze pamięci</i>	41
Krystyna Radziszewska, <i>„Nie mam nawet protekcji, żeby umrzeć” Medycyna w łódzkim getcie (1940–1944)</i>	55
Ewa Wiatr, <i>Choroby zakaźne w getcie łódzkim</i>	83
Wiebke Lisner, Elżbieta Kassner, <i>Opieka okołoporodowa w Łodzi: biografia położnej Stanisławy Leszczyńskiej (1896–1974)</i>	111
Aleksandra Góralczyk-Bińkowska, <i>Szpital im. Ignacego Mościckiego w Łodzi / im. Augusta Biera w Litzmannstadt – z dziejów łódzkiej placówki służby zdrowia</i>	149
Piotr Arkuszewski, Adriana Cieślak-Arkuszewska, <i>Organizacja i funkcjonowanie medycyny sądowej oraz anatomii patologicznej w Litzmannstadt (Łodzi) w latach 1939–1945</i>	171
Appendix	211
1. Protokoły przesłuchań świadków przed Komisją Badania Zbrodni Hitlerowskich	213
2. Fragmenty kroniki getta łódzkiego	249
3. Hasła z encyklopedii getta łódzkiego	267
4. Arnold Mostowicz <i>Przedostatni</i>	273
5. Oskar Singer, <i>Umieranie w getcie</i>	283
6. Stanisława Leszczyńska, <i>Raport położnej z Oświęcimia</i>	287
7. Dokumenty i ilustracje	293
Biogramy autorów	307
Spis ilustracji	313
Indeks osób	321

Verlag und Schriftleitung: Westphale 74, Fern-
ruf 1476. Telegramm-Endschrift: Beobachter Biele. Postfach
Bielefeld: Südlicher Beobachter Nr. 2184. Der „Östliche
Beobachter“ erscheint siebenmal wöchentlich morgens.

Posen, Mittwoch, 1. November 1939

Reisegeleit monatlich $\mathcal{R} \mathcal{R}$ 2,50 zahlbar 30. $\mathcal{R}$ d. Folgemonats. Bei Beförderung $\mathcal{R} \mathcal{R}$ 2,50 zahlbar. Postbefreiung. Einzeigen in Kreisbüro 1. Einzeigen (schl.) am Tage vor Einreisen 16 Uhr. Für die Sonntags- und Feiertagsnummer Sonnabend 12 Uhr. Gerichtsband und Erfüllungsort Tübingen.

Mittler zwischen Gedanken und Tat

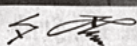
Don Gauleiter Arthur Greiser

und meine Dienstleistungen unentgeltlich zur Verfügung und Unterstützung der von mir getroffenen Maßnahmen. Für alle dem von mir befohlenen — also auch diejenigen polizeilicher Nationalität — wird es unentgeltlich

und meine Dienstleistungen unentgeltlich zur Verfügung und Unterstützung der von mir getroffenen Maßnahmen. Für alle dem von mir befohlenen — also auch diejenigen polizeilicher Nationalität — wird es unentgeltlich

und meine Dienstleistungen unentgeltlich zur Verfügung und Unterstützung der von mir getroffenen Maßnahmen. Für alle dem von mir befohlenen — also auch diejenigen polizeilicher Nationalität — wird es unentgeltlich

Die bei fackelnden Feuerkernen des Tages
geronnen ist, so muß er doch stets das Ge-
biet im Tage beherrschen, das zugleich die
beide weltanschauliche Ziel mit umfaßt. Die-
ses Gebiet ist, aus dem Hartmann ei-

lich sein, sich aus der maßgeblichen Tageszeitung regelmäßig über die von mir gegebenen Richtlinien und Verhaltungsmaßregeln Aufklärung zu holen, damit jeder das erfüllen kann, was von ihm erwartet wird, und es vermeidet, mit den geltenden Bestimmungen in Konflikt zu kommen.

Wenn also der „Öffentliche Beobachter“ in dieser Weise frei von jeder falschen Theo-

blühendes deutsches Bauernland zu machen, in dem die Programmpunkte Adolf Hitlers heute seit zwanzig Jahren festhalten und weiterhine verwirklicht werden, genau wie in allen anderen Teilen des Großdeutschen Reiches in die Tat umgesetzt werden. So wird der „Norddeutsche Seekraut“ bereits des ausgehenden Deutschtums im Osten sein.

Aus dem Inhalt unserer ersten Ausgabe

Seite 2 und 3:

Grüßworte an den Ostdeutschen Beobachter

Seite 3

Banleiter Greifer
von Dr. Karl Hans
In 18 Tagen
von Arthur Reih

Seite 7

Durchgreifende Neuordnungen

Seite 1

Deutscher Geist im deutschen Osten
von Dr. Edwin Stille

Seite 2

Vierhundertausen im Harthagen
von A. H. Schürmann

Krystyna Radziszewska

ORCID: 0000-0002-6508-9742

Zakład Niemcoznawstwa, Instytut Filologii Germańskiej, Uniwersytet Łódzki

Wprowadzenie

Niniejsza publikacja poświęcona jest medycynie w Kraju Warty – *Reichsgau Wartheland* – gdzie służba zdrowia podporządkowana została niemieckiej administracji okupacyjnej. Funkcjonowała według zasad segregacji narodoworasowej i przekształcona została w narzędzie polityki ludobójstwa w Rzeszy Niemieckiej.

Kraj Warty powstał po agresji Niemiec na Polskę we wrześniu 1939 r., kiedy na rozkaz Adolfa Hitlera zachodnie ziemie II Rzeczypospolitej zostały wcielone do Rzeszy Niemieckiej. 26 października 1939 r. utworzono Okręg Rzeszy Poznań (*Reichsgau Posen*), 9 listopada wcielono do niego Łódź. Tereny te przemianowano 29 stycznia 1940 r. na Kraj Warty, którego stolicą został Poznań, a namiestnikiem (*Reichsstatthalter*) Arthur Greiser, fanatyczny nazista realizujący program germanizacji regionu. W jego przemówieniu wygłoszonym 2 listopada 1939 r. czytamy: „Ustanowiony zostałem przez Führera jako powiernik sprawy niemieckiej w tym kraju, z wyraźnym nakazem ponownego zniemczenia go. Będzie przeto najszczytniejszym moim zadaniem uczynić wszystko, aby w kilku najbliższych latach usunąć wszelkie przejawy tutejszej polskości, obojętnie jakiego rodzaju”¹. Słowa te określały podstawowe założenia polityki narodowościowej w Kraju Warty. Greiser powtarzał je na łamach okupacyjnego organu prasowego „*Ostdeutscher Beobachter*”. W artykule zatytułowanym *Über die Rassenfrage* [O kwestii rasowej] zamieszczonym w numerze z 26 kwietnia 1942 r., a dotyczącym Kraju Warty, Greiser pisał: „Prawem niepisany jest zasada, że w tym okręgu ma mieszkać tylko jeden naród. Tym narodem muszą być Niemcy, a gdzie są Niemcy, tam nie ma miejsca dla innych narodów”². Greiser dążył do stworzenia na anektowanych zachodnich ziemiach polskich idealnego, całkowicie zgermanizowanego regionu Rzeszy Niemieckiej, wzorcowego modelu (*Mustergau*) dla przyszłego budowania niemieckiego imperium na Wschodzie Europy. W regionie tym władze nazistowskie realizowały radykalną politykę narodowościową, administracyjną i ekonomiczną. Obejmowała ona eksterminację elit, masowe wysiedlenia, kolonizację niemiecką,

1 Cyt. za M. Cygański, *Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Łodzi*, Łódź 1965, s. 50.

2 Tamże.

pozbawienie wszelkich praw Polaków, sprowadzonych do roli niewolniczej siły roboczej, likwidację kościoła katolickiego, konfiskatę majątków, zmiany architektury miast itp. Władze okupacyjne dążyły w słowach i czynach do całkowitej germanizacji anektowanych ziem. Ich zniemczenie i podniesienie na wyższy poziom cywilizacyjny w dziedzinie gospodarczej, technicznej, kulturalnej oraz społecznej, czyli szeroko rozumiane procesy modernizacyjne miały dokonać się w rozumieniu okupantów dopiero wtedy, gdy nastąpi izolacja społeczności żydowskiej, a w dalszej kolejności jej całkowita zagłada oraz degradacja ludności polskiej do roli podludzi wykonujących polecenia wyższych rasowo nadludzi. Miejsce współgospodarzy tego obszaru, a więc ludności polskiej i żydowskiej, mieli zająć Niemcy ze starej Rzeszy, z Galicji oraz krajów bałtyckich³. Germanizacja przeprowadzana była etapami i na wielu płaszczyznach. Oznaczała głębokie zmiany w życiu codziennym ludności. Ważnym czynnikiem germanizacji był język niemiecki, który stał się jedynym językiem urzędowym. Okupanci wydali zakaz wydawania prasy polskiej, przemianowane zostały nazwy ulic i dzielnic. W przypadku Łodzi w dniu 11 kwietnia 1940 r. nastąpiła też zmiana nazwy miasta na Litzmannstadt. Liczne mieszkania i domy Polaków zostały skonfiskowane i przekazane niemieckim przybyszom z Rzeszy, krajów bałtyckich i Galicji. Polaków odcięto od dóbr kultury, zarekwirowano spuściznę kulturową znajdującą się w archiwach, muzeach oraz prywatnych zbiorach Polaków i Żydów. Przestało istnieć polskie szkolnictwo, zlikwidowano większość polskich kościołów, a księża jako jedni z pierwszych padli ofiarą masowych aresztowań. Utrudnienia dotyczyły przemieszczania się. Podróżowanie po Kraju Warty wymagało zezwolenia władz policyjnych⁴.

1 września 1939 r. był początkiem radykalnych zmian w życiu społeczności żydowskiej. Okupacja niemiecka i nazistowski terror zniszczyły prawie całą populację Żydów w Kraju Warty. Jedną z metod ich eliminacji było utworzenie gett, w których w pierwszym etapie wykorzystywano Żydów do wyniszczającej pracy na rzecz Rzeszy Niemieckiej. Istotnym elementem terroru było nazistowskie ustawodawstwo antyżydowskie. Kolejnym etapem były stopniowe deportacje do obozu zagłady w Chełmnie nad Nerem (Kulmhof), a w czerwcu i lipcu 1944 r. do Auschwitz-Birkenau.

3 Zob. J. Riecke, „Germanizacja i odżydzanie” w świetle prasy łódzkiej. Wprowadzenie, [w:] *Germanizacja Łodzi w nazistowskiej prasie z lat 1939–1943. Wybór artykułów / Die Germanisierung von Lodz im Spiegel der nationalsozialistischen Presse (1939–1943)*, red. K. Radziszewska, J. Riecke, Łódź 2004, s. 9–13; *Lodz im Zweiten Weltkrieg. Deutsche Selbstzeugnisse über Alltag, Lebenswelten und NS-Germanisierungspolitik in einer multiethnischen Stadt*, Hrsg. H.-J. Bömelburg, M. Klatt, Osnabrück 2015, s. 24–44; K. Radziszewska, *Lodz als Zentrum der Zwangsmigrationen 1939–1945*, „Jahrbuch des BKGE” 2016, 24, s. 119–131.

4 Zob. S. Lejman, T. Łodyński, A. Wójt, *Niechciani we własnym domu*, [w:] *Tonąca Łódź (lata 1939–1945) / Das sinkende Boot (der Zeitraum 1939–1945)*, red. K. Radziszewska, Łódź 2002, s. 9–31.

Restrykcje dotknęły również bardzo ważny dla każdego człowieka obszar ochrony zdrowia. W przypadku utraty zdrowia, zagrożenia życia ludzie poszukują pomocy w instytucjach medycznych i u zatrudnionych tam lekarzy. Podczas okupacji niemieckiej w Polsce instytucjonalna organizacja służby zdrowia nie zawsze służyła pomaganiu chorym, niekiedy przeciwnie – ułatwiała ich zabijanie.

Polscy lekarze, podobnie jak inne znaczące grupy inteligencji, od początku okupacji byli represjonowani przez władze niemieckie, zamknięte zostały także wszystkie działające przed wojną polskie uczelnie medyczne. Już w pierwszych tygodniach wojny, 6 listopada 1939 roku w ramach akcji *Sonderaktion Krakau* aresztowano profesorów Uniwersytetu Jagiellońskiego, wśród których było ponad 20 osób z Wydziału Lekarskiego. Większość z nich trafiła do obozu koncentracyjnego Sachsenhausen. Systematycznie fizycznie eliminowano inteligencję lekarską, m.in. na ziemiach wcielonych do Rzeszy w ramach *Intelligenzaktion*, a na terenie Generalnego Gubernatorstwa w ramach akcji AB (niem. *Außerordentliche Befriedungsaktion* – Nadzwyczajna Akcja Pacyfikacyjna). Były to represyjne działania, których celem była fizyczna likwidacja inteligencji polskiej. 10 listopada 1939 r. w ramach tejże akcji aresztowano lekarza internistę Aleksandra Margolisa, absolwenta medycyny w Heidelbergu i Strasburgu, który miał ogromne zasługi w poprawie systemu opieki zdrowotnej w Łodzi i był jednym z pionierów zwalczania gruźlicy w łódzkich dzielnicach nędzy⁵. Osadzony w obozie przejściowym na Radogoszczu razem z doktorem Wincentym Tomaszewiczem, dyrektorem szpitala im. Ignacego Mościckiego, został rozstrzelany w grudniu 1939 r. w lesie lućmierskim koło Zgierza. Profesor Władysław Dzierżyński – ordynator Oddziału Neurologicznego w szpitalu im. Mościckiego – uniknął wprawdzie aresztowania podczas pierwszej fali *Intelligenzaktion*, został jednak zatrzymany przez gestapo w lutym 1942 i rozstrzelany podczas zgierskiej egzekucji 100 Polaków.

W Łodzi, największym mieście Kraju Warty, który – jak już wspomniano – zgodnie z wyobrażeniami nazistowskich elit miał stać się „krajem wzorcowym” (*Musterland*)⁶, w ramach okupacyjnego Zarządu Miasta (*Stadtverwaltung*) powstał niemiecki Urząd Zdrowia (*Gesundheitsamt*), którego siedziba mieściła się przy ul. Piotrkowskiej 113. Działał przy nim Oddział Rasy i Dziedziczności (*Abteilung Erb- und Rassenpflege*), którym kierował Hauptsturmführer dr med. Herbert Grohmann. Wszystkie polskie placówki służby

5 Zob. H.-J. Bömelburg, *Łódź. Historia wielokulturowego miasta przemysłowego w XX wieku*, przeł. Ł.M. Pięś, Łódź 2024, s. 189.

6 Zob. tamże, s. 181.

zdrowia zostały zlikwidowane do 13 grudnia 1939 roku⁷. Nowopowstały oddział lecznictwa zawodowego (Krankenanstalten-Abteilung) przy Wydziale Zdrowia przejmował szpitale miejskie, prywatne, sanatoria, ubezpieczalnie społeczne gmin wyznaniowych oraz towarzystw dobroczynnych. Szpital Ubezpieczalni Społecznej przy ul. Zagajnikowej (ob. Kopcińskiego), garnizonowy przy ul. Żeromskiego i ewangelicki przy ul. Północnej zostały na początku okupacji zarekwirowane przez Wehrmacht i formacje SS⁸. Kierownikami tych placówek zostali lekarze wojskowi SS lub Wehrmachtu, którzy urzędowali w mundurach wojskowych i często wchodzili na sale uzbrojeni⁹. Do końca pierwszego kwartału 1940 roku prawie wszyscy polscy lekarze zostali usunięci ze szpitali. W tym samym roku zaczęto zwalniać polskie pielęgniarki świeckie i zakonne¹⁰. Dla Polaków przeznaczono początkowo tylko dawny szpital dla wenerycznie chorych przy ul. Łomżyńskiej 17/19. Zlikwidowano również wszystkie polskie instytucje zawodowe i naukowe, w tym Łódzkie Towarzystwo Lekarskie oraz skonfiskowano apteki należące do farmaceutów pochodzenia żydowskiego. Wielu lekarzy aresztowano, część z nich zamordowano.

Priorytetem polityki zdrowotnej narodowych socjalistów była profilaktyka i leczenie ludności niemieckiej oraz grup uprzywilejowanych, do których zaliczano tzw. „białych” Rosjan, Białorusinów, Ukraińców, Czechów oraz przedstawicieli państw współpracujących z Niemcami. Pomoc medyczna dla Polaków i Żydów ograniczała się do zapobiegania epidemiom, aby te nie rozprzestrzeniły się na teren Rzeszy¹¹. Chodziło poza tym o utrzymywanie zdrowia członków tych grup ludności na takim poziomie, żeby mogli wydajnie pracować na rzecz gospodarki Rzeszy. Efektem polityki narodowościowej był nierówny dostęp do opieki medycznej – lekarze, leczenie i szpitale miały być przede wszystkim dla Niemców. Niemieccy lekarze obejmowali kierownicze stanowiska w administracji zdrowotnej. Polacy nie mieli prawa do należytej opieki lekarskiej¹². Niemieccy lekarze z reguły nie udzielali porad polskim pacjentom. Wśród lekarzy niemieckich włączonych w struktury medyczne Kraju Warty byli lekarze urzędowi (Beamtenärzte), którzy sprawowali nadzór

7 Zob. J. Fijałek, J. Indulski, *Opieka zdrowotna w Łodzi do roku 1945. Studium organizacyjno-histeryczne*, Łódź 1990, s. 436.

8 Zob. tamże, s. 433.

9 Tamże, s. 438.

10 J. Kasznicki, J. Fijałek, *Hitlerowska służba zdrowia w okupowanej Polsce na przykładzie tzw. Kraju Warty*, [w:] *Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwo hitlerowskie przed sądem ludzkości i historii*, red. C. Pilichowski, Warszawa 1980, s. 642.

11 Dyrektywa w tej sprawie znalazła się w memoriale dr E. Wetzla i dr G. Hechta z Urzędu ds. Polityki Rasowej NSDAP (Rassenpolitisches Amt der NSDAP) z 25 XI 1939 r. Zob. J. Fijałek, J. Indulski, *Opieka zdrowotna w Łodzi...*, s. 437.

12 Zob. M. Cygański, *Z dziejów okupacji...*, s. 80.

sanitarny i zajmowali się kontrolą chorób zakaźnych, lekarze wojskowi Wehrmachtu lub policji oraz lekarze pracujący w szpitalach przejętych przez nazistów. Natomiast polscy lekarze mogli pracować tylko za zgodą władz niemieckich, w wyznaczonych placówkach oraz pod nadzorem niemieckim. Ich praktyka lekarska podlegała ograniczeniom i zakwalifikowani byli często do niższej kategorii płacowej i zawodowej niż Niemcy.

W okupacyjnej służbie zdrowia w Łodzi istniały trzy kategorie lekarzy: domowi (Hausärzte), prowadzący leczenie na koszt zakładu ubezpieczeń, fabryczni (Betriebsärzte) przy większych zakładach przemysłowych oraz tzw. lekarze zaufania (Vertrauensärzte), którzy prowadzili badania kontrolne osób uznanych za niezdolne do pracy przez lekarzy domowych lub fabrycznych. Ci ostatni reprezentowali interesy władz okupacyjnych i przedsiębiorców, kwalifikując jako zdrowych i zdolnych do pracy robotników, którzy ulegli wypadkowi. Wśród lekarzy domowych przeważali Niemcy, którzy traktowali polskich pacjentów z lekceważeniem i niechęcią. Byli wśród nich także polscy lekarze, którzy starali się pomagać pacjentom¹³.

Okupanci systematycznie ograniczali dostęp ludności polskiej do usług medycznych, leków i sprzętu. Nierówny dostęp do opieki medycznej wynikał z polityki narodowościowej, w ramach której popierano wszystkie środki, które służyły zmniejszaniu urodzin wśród Polaków i Żydów¹⁴. Greiser zabronił okólnikiem z 17 września 1941 roku wydawanie dodatkowych przydziałów żywności dla kobiet w ciąży, karmiących matek i położnic, a także dla chorych dzieci i niemowląt narodowości polskiej¹⁵. Ograniczeniu urodzin służyło także podwyższenie wieku zawierania małżeństw. Polacy nie mogli wchodzić w związek małżeński przed 25 rokiem życia, Polki przed ukończeniem 22 lat. Wśród niedożywionej i wyczerpanej ciężką pracą ludności szerzyła się gruźlica. Była ona przyczyną ponad 20% zgonów ludności polskiej w latach 1940–1944. W getcie był jeszcze wyższy odsetek zgonów na tę chorobę. Według danych Wydziału Zdrowia w kwietniu 1941 roku chorowało na nią około 20% mieszkańców getta, a w 1943 roku około 60%.

Z funkcjonowaniem opieki medycznej w Kraju Warty związane jest wiele jeszcze innych aspektów, takich jak leczenie jeńców wojennych, rannych żołnierzy, nieuleczalnie chorych, leczenie w więzieniach, w obozach czy gettach. Spośród wielu aspektów działań hitlerowskiej służby zdrowia podkreślić należy ten najbardziej tragiczny: mordowanie

13 Tamże.

14 Zob. J. Kasznicki, J. Fijatek, *Hitlerowska służba zdrowia...*, s. 639.

15 M. Cygański, *Z dziejów okupacji...*, s. 81.

polskich i żydowskich pacjentów, m.in. psychicznie i nerwowo chorych, kalek, przewlekłe i nieuleczalnie chorych obciążających gospodarkę wojenną Rzeszy Niemieckiej.

Wiele z tych tematów pozostaje postulatem badawczym. Niektóre z nich zostały omówione w niniejszej publikacji.

W artykule *„Eutanazja” pacjentów szpitali psychiatrycznych w Łodzi i okolicach w latach 1939–1945* autorzy – Marcin Orzechowski, Florian Grafl i Florian Steger – opisali proces mordowania pacjentów zakładów psychiatrycznych w Szpitalu dla Psychicznie i Nerwowo Chorych „Kochanówka” w Łodzi i w Zakładzie dla Umysłowo Chorych w Warcie, a także w innych placówkach psychiatrycznych w Łodzi w okresie okupacji niemieckiej. Dokonali historyczno-krytycznej analizy akt śledczych polskiej prokuratury oraz innych źródeł.

Artykuł Magdaleny Guschlbauer *Nazistowskie zbrodnie eugeniczne w polskiej kulturze pamięci* podejmuje temat polskiej pamięci dotyczącej zbrodni eugenicznych i poddaje analizie jej najważniejsze przejawy: działalność instytucji państwowych, pamięć w środowisku psychiatrów, działalność lokalnych badaczy oraz dzieła polskiej literatury, filmy i inne artefakty z obszaru sztuk wizualnych.

Kolejne dwa teksty dotyczą opieki zdrowotnej w łódzkim getcie. Artykuł Krystyny Radziszewskiej *„Nie mam nawet protekcji, żeby umrzeć”. Medycyna w łódzkim getcie (1940–1944)* poświęcony jest organizacji systemu opieki zdrowotnej, instytucjom, kierownictwu oraz pozostałemu personelowi medycznemu w getcie. Ponadto poruszono temat najczęstszych chorób, epidemii i walki z nimi, a także mordowania mieszkańców getta, w szczególności deportację chorych psychicznie do obozu zagłady w Chełmnie nad Nerem.

Artykuł Ewy Wiatr *Choroby zakaźne w getcie łódzkim* poświęcony jest chorobom zakaźnym, które występowały w getcie oraz działaniom podejmowanym przez jego żydowską administrację w celu przeciwdziałania ich rozprzestrzenianiu się. Pokazuje skuteczność działań administracji żydowskiej, która mimo ograniczonego dostępu do środków zapobiegawczych potrafiła przeciwdziałać rozprzestrzenianiu się chorób.

Tekst Wiebke Lisner i Elżbiety Kassner *Opieka okołoporodowa w Łodzi: biografia położnej Stanisławy Leszczyńskiej (1896–1974)* zbiera pochodzące z różnych źródeł informacje dotyczące życia położnej Stanisławy Leszczyńskiej w kontekście historycznym form opieki okołoporodowej od okresu międzywojnia po lata 50. XX wieku, a także szczególnych

uwarunkowań doświadczenia ciąży i porodu w ekstremalnych warunkach obozu koncentracyjnego Auschwitz.

Aleksandra Góralczyk-Bińkowska w artykule *Szpital im. Ignacego Mościckiego w Łodzi / im. Augusta Biera w Litzmannstadt – z dziejów łódzkiej placówki służby zdrowia* przedstawia proces budowy oraz początki funkcjonowania tego szpitala (obecnie: Uniwersytecki Szpital Kliniczny im. Norberta Barlickiego), a następnie jego reorganizację w okresie okupacji niemieckiej. Omówiono w nim również rozwój niemieckiej administracji zdrowotnej w Litzmannstadt.

Medycyna sądowa jest tematem artykułu Piotra Arkuszewskiego i Adriany Cieślak-Arkuszewskiej *Organizacja i funkcjonowanie medycyny sądowej oraz anatomii patologicznej w Litzmannstadt (Łodzi) w latach 1939–1945*, autorzy rekonstruują sposób funkcjonowania niemieckiej medycyny sądowej i anatomii patologicznej w okupowanej Łodzi w latach II wojny światowej ze szczególnym uwzględnieniem roli dr. Friedricha Wegenera.

W drugiej części publikacji umieszczono *Appendix* z materiałami uzupełniającymi powyższe artykuły. Są to dokumenty archiwalne, ego-dokumenty, fragmenty *Kroniki getta łódzkiego* dotyczące problematyki medycznej, hasła z *Encyklopedii getta* związane z medycyną w getcie, protokoły przesłuchań świadków przez Komisję ds. Zbrodni Hitlerowskich oraz materiał ilustracyjny.

Redakcja dziękuje wszystkim osobom i instytucjom, które przyczyniły się do powstania tego tomu, m.in. Archiwum Państwowemu w Łodzi, Instytutowi Pamięci Narodowej, Fundacji na Rzecz Nauki Polskiej, dzięki której możliwe było sfinansowanie wydania publikacji w ramach nagrody Copernicus 2022 dla Krystyny Radziszewskiej.

		3
		<u>O D P I S</u>
Stadtverwaltung Litzmannstadt		
APL	Gesundheitsamt	VI-10 25
		II

Instytut Pamięci Narodowej
Oddziałowe Biuro w Warszawie
ul. Piłsudskiego 126

Elementy archiwizacji (Zakładnicy Katalogi KZP/01)

5-18902120
Strona 101
5 56/101/2n

AKTA ŚLEDZTWA

w sprawie *) *zbrodniarzy litwiniaków niemieckich*
i powstanie chorych na terenie tytułowej
tytułowej w L. 1933-1945

podlega, o przesługuje z art. 2 pkt 2 *aktów z dnia 31.08.1945*
o wymiarze kary dla przestępców hitlerowskich
zbrodniarzy niemieckich *1945-1946*
nr 63 pol. 372 i 1020.201)

Wzrost: *17.12.1936.*
Zakończono: *30.08.1946.*
Akta zawiera: *200* kart
Tom nr *1*
(sprawa w *IX* tomach)

*) Zgodnie z art. 1
Ustawy P.N. z dnia 19.02.1990 r. o P.N. w sprawie: Rozporządzenia P.N. z dnia 19.02.1990 r.

Marcin Orzechowski

Florian Grafl

Florian Steger

ORCID: 0000-0003-4244-7989

ORCID: 0000-0001-7723-281X

ORCID: 0000-0001-8108-1591

Institut für Geschichte, Theorie und Ethik der Medizin, Universität Ulm

„Eutanazja” pacjentów szpitali psychiatrycznych w Łodzi i okolicach w latach 1939–1945

Streszczenie

Dotychczasowe badania dotyczące „eutanazji” w okresie nazizmu skupiały się z jednej strony na ośrodkach na terenie Rzeszy Niemieckiej, w których uśmiercano pacjentów w ramach „akcji T4”, a z drugiej strony na tak zwanej zdecentralizowanej „eutanazji”, która była przeprowadzana w samych szpitalach. W niniejszym artykule przedstawiono proces mordowania pacjentów zakładów psychiatrycznych w Szpitalu dla Psychicznie i Nerwowo Chorych „Kochanówka” i w Zakładzie dla Umysłowo Chorych w Warcie, a także w innych placówkach psychiatrycznych w Łodzi w okresie okupacji niemieckiej. W tym celu dokonano analizy akt śledczych polskiej prokuratury z użyciem metody historyczno-krytycznej. Głównym wnioskiem płynącym z niniejszego artykułu jest to, że systematyczne uśmiercanie pacjentów tych placówek było zaplanowanym działaniem niemieckich władz okupacyjnych. W realizacji tych planów stosowano praktyki, które później były używane na znacznie większą skalę w masowych zbrodniach i aktach ludobójstwa

Abstract

Previous research on “euthanasia” during National Socialism has focused on the killing centers in the German Reich as part of “Aktion T4” and on so-called decentralized “euthanasia,” which was carried out in hospitals themselves. This article analyzes the killing of patients in psychiatric institutions at the hospital for the mentally and neurologically ill “Kochanówka” and the institution for mentally ill in Warta, as well as other psychiatric institutions in Łódź during the German occupation. To this end, the investigation files of the Polish public prosecutor’s office and other contemporary sources were evaluated from a historical and critical perspective. The central finding of this article is that the systematic killing of patients in these institutions was planned well in advance by the German occupation authorities and that the methods used in the organization, execution, and cover-up of the crimes were later used on an even larger scale.

1. Wprowadzenie

Wkrótce po napaści Niemiec na Polskę 1 września 1939 r., na terenach włączonych do Rzeszy Niemieckiej rozpoczęto systematyczne uśmiercanie dorosłych i dzieci przebywających w zakładach psychiatrycznych¹. Proces ten był pierwszym etapem „akcji T4”, kontynuowanej następnie na terenie samej Rzeszy Niemieckiej, gdzie w latach 1940–1941 zagazowano ponad 70 000 osób².

Zachodnie tereny Polski wraz z największymi miastami, Łodzią i Poznaniem, po włączeniu do Rzeszy Niemieckiej jako tzw. „Kraj Warty” („Wartheland”) zostały poddane germanizacji poprzez deportację i wymordowanie znacznej części polskiej ludności³.

Systematyczna likwidacja pacjentów miała miejsce w dużych zakładach psychiatrycznych, jak i w mniejszych placówkach opieki nad chorymi psychicznie oraz w domach opieki. Sekwencja wydarzeń wszędzie wyglądała podobnie. W pierwszym etapie polskie kierownictwo instytucji zostawało zastąpione niemieckim personelem. Nowy dyrektor zwalniał następnie część polskiego personelu i zabraniał pod groźbą kary wypisywać pacjentów ze szpitala. Następnie zlecał sporządzenie list, na których pacjenci byli najpierw sklasyfikowani według stopnia zaawansowania choroby⁴. Osoby wpisane na te listy były następnie zabijane w mobilnych komorach gazowych – hermetycznie zamkniętych naczepach samochodów dostawczych⁵. Do przyczepy wprowadzano tlenek węgla (CO), który

-
- 1 T. Nasierowski, *Zagłada osób z zaburzeniami psychicznymi w okupowanej Polsce*, Warszawa 2008; B. Heike, *Anstaltspsychiatrie und „Euthanasie” in Pommern 1933 bis 1945. Die Krankenmorde an Kindern und Erwachsenen am Beispiel der Landesheilanstalt Ueckermünde*, Frankfurt am Main 1994.
 - 2 F. Steger, A. Görgl, W. Strube, H.-J. Winckelmann, T. Becker, *Die „Aktion-T4”. Die Erinnerung an Patientenopfer aus der Heil- und Pflegeanstalt Günzburg*, „Der Nervenarzt” 2011, nr 82, s. 1476–1482; F. Steger, A. Görgl, W. Strube, H.-J. Winckelmann, T. Becker, „Transferred to another institution”: Clinical histories of psychiatric patients murdered in the Nazi “euthanasia” killing program, *Israel Journal of Psychiatry and Related Sciences* 2011, nr 48, s. 268–274; F. Steger, *Günzburg State Hospital and the “Aktion T4” – a systematic review*, *Neurology, Psychiatry and Brain Research* 2016, nr 22, s. 40–45; E. Klee, *„Euthanasie” im Dritten Reich. Die „Vernichtung lebensunwerten Lebens”*, Frankfurt am Main 2010.
 - 3 E. Schwanke, *Die Landesheil- und Pflegeanstalt Tiegenhof. Die nationalsozialistische Euthanasie in Polen während des Zweiten Weltkrieges*, Frankfurt am Main 2015; D. Pohl, *Die Reichsgaue Danzig-Westpreußen und Wartheland. Koloniale Verwaltung oder Modell für die zukünftige Gauverwaltung?*, [w:] *Die NS-Gaue. Regionale Mittelinstanzen im zentralistischen Führerstaat*, Hrsg. J. John, H. Möller, T. Schaarschmidt, München 2007, s. 395–405.
 - 4 V. Rieß, *Zentrale und dezentrale Radikalisierung. Die Tötungen „unwerten Lebens” in den annektierten west- und nordpolnischen Gebieten 1939–1941* [w:] *Genesis des Genozids. Polen 1939–1941*, Hrsg. K.-M. Mallmann, B. Musial, Darmstadt 2004, s. 127–144.
 - 5 T. Nasierowski, *Zagłada osób z zaburzeniami psychicznymi...*, s. 59–60.

Il. 1. Zniszczona ciężarówka marki Magirus-Deutz sfotografowana po zakończeniu wojny. Podobne pojazdy były wykorzystywane jako mobilne komory gazowe

pochodził ze stalowych butli lub ze spalin silnika samochodu. W ten sposób uśmiercano osoby przewożone w naczepie.

Aby zamaskować ich prawdziwe przeznaczenie, na naczepie pojazdów umieszczono napis „Kaiser's Kaffee Geschäft” („Sklep z kawą Kaisera”). W takich mobilnych komorach gazowych zabijano osoby przeznaczone do eksterminacji⁶.

W przededniu II wojny światowej Łódź była drugim co do wielkości miastem w Polsce i ważnym ośrodkiem przemysłowym. Wśród 668 000 mieszkańców przeważali Polacy. Znaczną część ludności stanowili również Żydzi, natomiast Niemcy, liczący około 60 000 osób, stanowili mniejszość⁷. Po zajęciu miasta przez wojska niemieckie Łódź została przemianowana na Litzmannstadt, na cześć niemieckiego generała i członka NSDAP

-
- 6 S. Loistl, *Die Verstrickungen der Kriminalpolizei in die NS-Euthanasie*, „SIK-Journal – Zeitschrift für Polizeiwissenschaft und polizeiliche Praxis” 2011, nr 4, s. 4–16.
- 7 *Łódź im Zweiten Weltkrieg. Deutsch Selbstzeugnisse über Alltag, Lebenswelten und NS-Germanisierungspolitik in einer multiethnischen Stadt*, Hrsg. H.-J. Bömelburg, M. Klatt, Osnabrück 2015, s. 15.

II. 2. Żydzi przy wejściu do getta w Litzmannstadt

Karla Litzmanna (1850–1936). Okupanci dążyli do przekształcenia Litzmannstadt we wzorcowe niemieckie miasto, zamieszkane głównie przez ludność niemiecką. W tym celu wprowadzono restrykcyjne uregulowania znacznie ograniczające, czy wręcz uniemożliwiające Polakom swobodną działalność gospodarczą i kulturalną. Od grudnia 1939 r. polskie szkoły zostały zamknięte, zakazano wydawania polskich czasopism, organizowania przedstawień teatralnych i koncertów, a także używania języka polskiego w urzędach miejskich⁸. Jak opisuje Aleksandra Góralczyk-Bińkowska w artykule zamieszczonym w niniejszym tomie, niemieccy okupanci wkrótce przejęli również całkowitą kontrolę nad służbą zdrowia w mieście. Ludność żydowska została zamknięta w getcie w Litzmannstadt na obszarze czterech kilometrów kwadratowych⁹.

W dwóch szpitalach psychiatrycznych: w łódzkiej „Kochanówce” i w położonej niedaleko Łodzi Warcie, działał oddział specjalny SS zwany „Sonderkommando Lange”¹⁰. Jednostka

8 A. Sitarek, M. Trębacz, *Drei Städte. Besatzungsalltag in Lodz*, [w:] *Gewalt und Alltag im besetzten Polen 1939–1945*, Hrsg. J. Böhlen, S. Lehnstaed, Osnabrück 2012, s. 299–322.

9 T. Nasierowski, *Getto łódzkie*, [w:] *Zagłada chorych psychicznie w Polsce 1939–1945 / Die Ermordung der Geisterkranken in Polen 1939–1945*, red. Z. Jaroszewski, Warszawa 1993, s. 120.

10 F. Leidinger, *Das Schicksal der polnischen Psychiatrie unter deutscher Besatzung im Zweiten Weltkrieg*, „Psychiatrische Praxis” 2014, nr 41, suplement 1, s. 69–75.

ta składała się z funkcjonariuszy Gestapo i była dowodzona przez SS-Untersturmführera i komisarza kryminalnego Herberta Lange (1909–1945). Po przejściu władzy przez nazistów Lange pracował w Gestapo, najpierw w Szczecinie, a później w Akwizgranie. Bezpośrednio po zajęciu Polski w 1939 r. został oddelegowany do Poznania, gdzie kierował sztabem Gestapo. Na jego rozkaz zorganizowano w tym mieście więzienie Gestapo¹¹. Lange był odpowiedzialny za zabójstwa pacjentów w Kraju Warty w okresie od grudnia 1939 do lipca 1941 r. Specjalny oddział składał się z 12 do 15 funkcjonariuszy Gestapo, oddelegowanych z centrali w Poznaniu i Łodzi. W „Kochanówce” i w szpitalu w Warcie w marcu i kwietniu 1940 r. uśmiercili oni w mobilnych komorach gazowych kilkuset pacjentów. Oddział specjalny dysponował trzema samochodami z zamontowanymi komorami gazowymi. Pierwsze zabójstwa tą metodą przeprowadzono w styczniu 1940 r. Co najmniej jeden z tych pojazdów, użyty i w „Kochanówce”, i w szpitalu w Warcie, miał napis „Kaisers Kaffee-Geschäft”, aby ukryć jego rzeczywiste przeznaczenie. Ofiary pod nadzorem SS i niemieckiego personelu pielęgniarstwa były brutalnie wpychane do samochodów. Tych, którzy stawiali opór, uspokajano środkami odurzającymi. Ze względu na swoją skuteczność Sonderkommando zostało wiosną 1940 r. na krótko wysłane do Prus Wschodnich¹². Latem 1941 r. akcja, w trakcie której zamordowano ponad 1200 pacjentów, była kontynuowana w Kraju Warty¹³. Szacuje się, że tylko w tym regionie SS-Sonderkommando Lange zabiło łącznie około 6000 osób¹⁴. W tym czasie uśmierconych zostało około 200 pacjentów szpitali w Kochanówce i w Warcie.

Pacjentów mordowano nie tylko w tych szpitalach, ale także w mniejszych placówkach w Łodzi, takich jak dom opieki dla osób chorych psychicznie należący do gminy żydowskiej przy Lustige Gasse (ul. Wesola). Decydujące znaczenie miały tu nie tylko względy ideologiczne, ale także praktyczne. Szpitale opróżnione w wyniku tej akcji zostały bowiem przekształcone w szpitale polowe dla rannych żołnierzy Wehrmachtu. Pod względem organizacji i metod dokonywania zabójstw, działania te wykazywały pewne podobieństwa do późniejszej zbrodni Holokaustu¹⁵.

11 E. Klee, *Das Personenlexikon zum Dritten Reich. Wer war was vor und nach 1945?*, Augsburg 2005, s. 356.

12 E. Schwanke, *Die Landesheil- und Pflegeanstalt Tiegenhof...*, s. 52–59.

13 W. Grode, *Deutsche „Euthanasie“-Politik in Polen während des Zweiten Weltkriegs*, „Psychologie und Gesellschaftskritik” 1992, nr 16, s. 5–13.

14 E. Schwanke, *Die Landesheil- und Pflegeanstalt Tiegenhof...*, s. 60.

15 T. Nasierowski, *Eksterminacja chorych psychicznie w okupowanej Polsce* [w:] *Medycyna w cieniu nazizmu*, red. M. Musielak, K.B. Głodowska, Poznań 2015, s. 150; T. Nasierowski, *Zagłada osób z zaburzeniami psychicznymi...*, s. 130; M. Alberti, *Die Verfolgung und Vernichtung der Juden*

Likwidacja dorosłych i dzieci z zakładów psychiatrycznych w Kraju Warty nie była dotychczas przedmiotem systematycznych badań naukowych, a dostępne prace koncentrują się na historii dużych szpitali psychiatrycznych. Ponadto badania nad tym tematem często ograniczały się do materiałów dostępnych w archiwach niemieckich, podczas gdy obszerne materiały źródłowe w archiwach polskich nie zostały dotychczas systematycznie przeanalizowane i zestawione ze źródłami niemieckimi¹⁶. Brakuje także próby określenia, jaką rolę odegrał personel medyczny w przygotowaniu i przeprowadzeniu tej zbrodni.

Niniejszy artykuł podzielony jest na cztery części: po wprowadzeniu (część 1) przedstawione zostaną źródła, na których opiera się dalsza analiza, oraz zaprezentowana zostanie zastosowana metoda badawcza (część 2). Część trzecia zawierać będzie szczegółowy opis sposobu, w jaki „eutanazja” dokonywana była w szpitalach w Kochanówce (3.1), Warcie (3.2) i innych placówkach w Łodzi (3.3). Część czwarta to podsumowanie.

2. Źródła, metoda

W celu odtworzenia losów pacjentów z zakładów psychiatrycznych w Łodzi i okolic przeanalizowaliśmy źródła znajdujące się w Instytucie Pamięci Narodowej w Łodzi. Najważniejsze dla naszej pracy były akta śledztwa prokuratury w sprawie mordowania pacjentów z Łodzi i okolic, które znajdują się w oddziałach IPN: łódzkim (sygnatura akt S 56/10/Zn) i poznańskim (sygnatura akt 3/00/Zn). Są to materiały sporządzone w trakcie szerzej zakrojonego śledztwa prokuratorskiego, którego przedmiotem były zabójstwa pacjentów z zakładów psychiatrycznych na okupowanych terenach Polski w latach 1939–1945. Śledztwo to zostało umorzone 30 sierpnia 2011 r. ze względu na śmierć osób podejrzanych o popełnienie zbrodni. Akta obejmują 1721 stron w dziesięciu tomach i zawierają między innymi protokoły przesłuchań świadków. Są to pracownicy służby zdrowia, pracownicy administracyjni oraz lekarze, którzy w latach 1939–1945 pracowali w poszczególnych zakładach psychiatrycznych. Przesłuchano również inne osoby, które były świadkami uśmiercania pacjentów tych placówek.

Ponadto w badaniu wykorzystaliśmy dodatkowe źródła, głównie dokumenty z Archiwum Państwowego w Łodzi i Sieradzu. Obejmują one akta nazistowskich instytucji związanych

.....
im Reichsgau Wartheland 1939–1945, Wiesbaden 2006, s. 324; H. Friedlander, *Der Weg zum NS-Genozid. Von der Euthanasie zur Endlösung*, Berlin 1997, s. 228–248

16 V. Rieß, *Die Anfänge der Vernichtung lebensunwerten Lebens in den Reichsgauen Danzig-Westpreußen und Warthegau 1939/40*, Frankfurt am Main 1995.

z szeroko rozumianą służbą zdrowia z lat 1939–1945, akta osobowe personelu medycznego, karty pacjentów szpitala psychiatrycznego w Warcie oraz akta dotyczące śledztwa w sprawie zabójstw osób chorych psychicznie na terenie Kraju Warty. Artykuł przedstawia wyniki badań opartych na dokumentach znajdujących się obecnie w oddziałach IPN-u, ale jest on jednocześnie częścią większego projektu, w którym analizowane są również inne źródła związane z tym tematem.

Wykorzystane źródła zostały przeanalizowane zgodnie z metodą historyczno-krytyczną. W tym celu najpierw starannie wybrane zostały źródła istotne dla zagadnień badawczych niniejszego artykułu. W kolejnym kroku przeprowadzona została analiza informacji zawartych w źródłach w celu rekonstrukcji wydarzeń związanych z uśmiercaniem pacjentów. Na koniec sformułowano wnioski, jakie można wyciągnąć z poszczególnych źródeł. Poza tym poddano krytycznej ocenie wcześniejsze publikacje zajmujące się tym tematem.

3. „Eutanazja” w zakładach psychiatrycznych w Łodzi

3.1. Szpital dla Psychicznie i Nerwowo Chorych „Kochanówka”

Szpital dla Psychicznie i Nerwowo Chorych „Kochanówka” został założony w 1902 r. z inicjatywy stowarzyszeń charytatywnych jako placówka zajmująca się hospitalizacją i opieką nad osobami chorymi psychicznie. W kolejnych dziesięcioleciach stał się ważnym ośrodkiem leczenia i badań naukowych nad chorobami psychicznymi.

W czasie okupacji szpital został najpierw przemianowany na „Szpital Roberta Kocha”, a następnie do końca wojny nosił nazwę „Szpital Północno-Zachodni Litzmannstadt-Radegast, Alexanderhofstrasse”.

Po zajęciu Polski szpital pozostał początkowo pod polską administracją. Urzędnicy służby zdrowia przeprowadzili w nim inspekcję pomieszczeń, aby zebrać informacje na temat liczby hospitalizowanych pacjentów. Nie zaprzestano przyjmować nowych pacjentów, ale zabronione zostało wypisywanie pacjentów ze szpitala. Świadek tamtych wydarzeń, który w latach 1939–1940 pracował jako lekarz oddziałowy w szpitalu, wspomina:

W grudniu 1939 r. kierownictwo szpitala otrzymało okólnik od lekarza powiatu łódzkiego dr [REDAKTOWANE], że nie wolno bez wiedzy jego zwalniać chorych ze szpitala i że należy co dwa dni nadsyłać szczegółowe dane o chorych i ruchu